

Andrzej Miszczuk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

DEMOGRAFICZNE UWARUNKOWANIA PERYFERYJNOŚCI REGIONU (NA PRZYKŁADZIE POLSKI WSCHODNIEJ)

Streszczenie: Jedną z cech charakterystycznych regionów peryferyjnych jest systematyczny odpływ migracyjny ludności do obszarów rdzeniowych, określane – ze względu na selektywności migracji – jako proces „wymywania” zasobów kapitału ludzkiego. Niski poziom rozwoju obszarów peryferyjnych działa na zasadzie „wypychającej” młodych, wykształconych ludzi. Z drugiej jednak strony odpływ tak cennego zasobu, powiązanego sprzężeniami z innymi rodzajami kapitału (społeczny, ekonomiczny), znacząco ogranicza możliwości rozwojowe regionu peryferyjnego w przyszłości. Celem artykułu jest ukazanie powiązania sytuacji demograficznej z możliwościami przełamania peryferyjności na przykładzie obszaru problemowego o znaczeniu europejskim, jakim jest Polska Wschodnia.

Słowa kluczowe: region peryferyjny, depopulacja, suburbanizacja, kapitał ludzki, kapitał społeczny, Polska Wschodnia.

1. Wstęp

Rzeczywisty rozwój społeczno-ekonomiczny regionu zależy nie tylko od uwarunkowań zewnętrznych (historycznych, geopolitycznych, ekologicznych, społeczno-demograficznych, ekonomicznych, technologicznych, kulturowych), ale także od czynników endogenicznych. Przejawem nowego podejścia do oceny endogenicznego potencjału rozwoju poszczególnych regionów jest model czterech kapitałów, w którego ramach wyróżnia się¹:

- kapitał ekonomiczny (gospodarczy), który obejmuje wytworzone przez człowieka zasoby środków służących do wytwarzania innych dóbr i usług (maszyny, narzędzia, budynki, infrastruktura);
- kapitał naturalny (ekologiczny, środowiskowy), zawierający zasoby naturalne związane bezpośrednio i pośrednio z dobrobytem społecznym; obejmuje ekosystemy i ich bioróżnorodność, dostarczające m.in.: wody, energii, surowców mineralnych, drewna, powietrza;

¹ P. Ekins, S. Dresner, K. Dahlstrom, *The four-capital method of sustainable development evaluation*, „European Environment” 2008, vol. 18(2), s. 63-80.

- kapitał ludzki, który odnosi się głównie do zdrowia, dobrobytu i potencjału produkcyjnego poszczególnych osób; mieści on w sobie m.in.: zdrowie fizyczne i psychiczne, wykształcenie, motywacje, umiejętności; określa w aspekcie ilościowym i jakościowym zasoby pracy;
- kapitał społeczny, związany – podobnie jak kapitał ludzki – z dobrobytem społecznym, ale raczej na poziomie społeczności, a nie poszczególnych osób; zawiera system powiązań społecznych, wspierających wydajne, spójne społeczeństwo, ułatwia społeczne i intelektualne relacje między jego członkami, odnosi się do tych zasobów zaufania społecznego, norm i relacji, z których ludzie mogą korzystać, by rozwiązywać wspólne problemy i tworzyć spójność społeczną; jego przejawami są: organizacje obywatelskie, stowarzyszenia sąsiedzkie, spółdzielnie, a także struktury polityczne i prawne, sprzyjające politycznej stabilności, demokracji, wydajnemu zarządzaniu i sprawiedliwości społecznej,

Z badań Banku Światowego wynika, że 20% światowego bogactwa przypada na kapitał naturalny, 16% – na kapitał ekonomiczny, a pozostałe 64% na kapitał ludzki i społeczny łącznie².

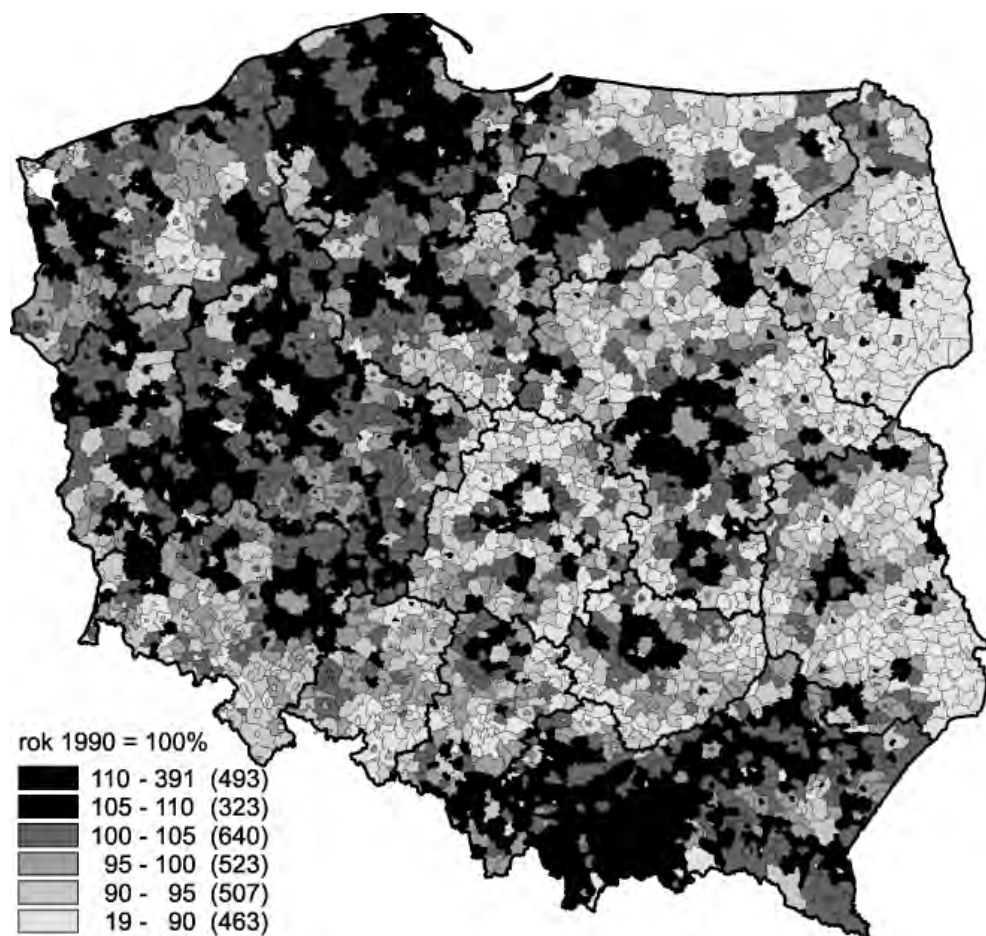
Jedną z cech charakterystycznych regionów peryferyjnych jest systematyczny odpływ migracyjny ludności do obszarów rdzeniowych, określane – ze względu na selektywność migracji – jako proces „wymywania” zasobów kapitału ludzkiego. Niski poziom rozwoju obszarów peryferyjnych działa na zasadzie „wypychającej” młodych, wykształconych ludzi. Z drugiej jednak strony odpływ tak cennego zasobu, powiązanego sprzężeniami z innymi rodzajami kapitału, znacząco ogranicza możliwości rozwojowe regionu peryferyjnego w przyszłości.

Celem artykułu jest ukazanie powiązania sytuacji demograficznej z możliwościami przełamania peryferyjności na przykładzie obszaru problemowego o znaczeniu europejskim, jakim jest Polska Wschodnia, obejmująca pięć województw: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie.

2. Polaryzacja procesów demograficznych w Polsce

O ile w latach 1990-2009 liczba ludności Polski zwiększyła się – według danych Głównego Urzędu Statystycznego – zaledwie o 0,6% (z 37 932,0 tys. do 38 167,3 tys. osób), co można potraktować jako jej stabilizację, o tyle analiza w przekroju jednostek lokalnych i regionalnych ukazuje duże zróżnicowania w tym zakresie (rys. 1). Są one następstwem dwóch zjawisk: depopulacji i suburbanizacji, powiązanych ze współczesnymi procesami urbanizacyjnymi w naszym kraju.

²G. Gorzelak, A. Płoszaj, M. Smętkowski, *Ocena strategii rozwoju regionu – wykorzystanie modelu czterech kapitałów na przykładzie województwa lubuskiego*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2006, nr 3(25), s. 68.

Rys. 1. Zmiany gęstości zaludnienia gmin w latach 1990-2008

Źródło: opracowanie własne.

Depopulacja obejmuje przede wszystkim regiony peryferyjne, identyfikowane zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i społeczno-ekonomicznym. Regiony peryferyjne w wymiarze przestrzennym to obszary oddalone od centrów gospodarczych oraz trudno dostępne komunikacyjnie, przy czym koszt pokonania odległości jest wysoki. Może to wynikać ze specyfiki walorów środowiska geograficznego, które utrudniają budowę i eksploatację sieci infrastrukturalnych, podnoszących dostępność komunikacyjną, lub ze względów politycznych. W tym drugim przypadku regiony peryferyjne utożsamiane są z regionami przygranicznymi. Ich specyfika zależy zarówno od ustroju i formy sąsiadujących państw, jak i relacji między nimi, co znajduje wyraz w charakterze granicy. Szczególnie niekorzystna dla obszarów przygranicznych jest granica dzieląca (zamknięta, „wrogości”), gdyż tworzy przestrzen-

ną barierę rozwoju. W wymiarze społeczno-ekonomicznym regiony peryferyjne cechuje niski poziom i dynamika PKB *per capita*, niskie przeciętne wynagrodzenia, dominacja sektora I w zatrudnieniu, import dóbr finalnych. Obydwa wymiary mogą się na siebie nakładać, wywołując negatywne sprzężenia zwrotne³.

Przyczyną zjawiska depopulacji są przede wszystkim motywy ekonomiczne, związane z chęcią znalezienia atrakcyjnej pracy oraz satysfakcjonującego wynagrodzenia, a także podniesienia standardu warunków mieszkaniowych. Skutki tego zjawiska mają wymiar demograficzny, związany z deformacjami struktury płci i wieku ludności pozostającej na obszarze wyludniającym się, oraz społeczno-ekonomiczny, przejawiający się niekorzystnymi zmianami w strukturze aktywności ekonomicznej ludności czy osłabieniem postaw przedsiębiorczości i innowacyjności⁴.

Warto jednak podkreślić, że obok negatywnych skutków depopulacji można w niej dostrzec także pewne elementy pozytywne (pod warunkiem, że nie prowadzi ona do wymierania ludności danego obszaru), dotyczące m.in. koncentracji osadnictwa, dzięki czemu zmniejszają się koszty wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych czy zmniejszania antropopresji.

W literaturze przedmiotu wyróżnia się na ogół dwa typy zjawiska wyludniania się, tzw. tradycyjny, gdzie główną przyczyną depopulacji jest odpływ migracyjny, oraz nowy, powodowany przede wszystkim przez ubytki naturalne (ujemny przyrost naturalny). Można stwierdzić, że typ nowy jest następstwem długotrwałej depopulacji typu tradycyjnego⁵.

Zjawisko wyludniania jest dość powszechne w Europie. Polska – obok Niemiec, Hiszpanii, Portugalii, Włoch, Francji, Grecji, Finlandii, Szwecji, Szwajcarii, Słowacji, Słowenii i Węgier – cechuje się bipolarnością regionalną, co oznacza większe lub mniejsze obszary depopulacyjne oraz wyraźnie wydzielone geograficznie obszary wzrostu ludnościowego⁶. Obszarami nasilonej depopulacji w naszym kraju są zwłaszcza Polska Wschodnia oraz region sudecki.

Z kolei suburbanizacja polega na dynamicznym rozwoju stref peryferyjnych miast i obszarów podmiejskich (*urban sprawl*). W Polsce jest ona szczególnie widoczna w gminach sąsiadujących z największymi miastami. Suburbanizacja jest

³ Szerzej na ten temat por.: A. Miszczuk, *Peryferyjność jako przedmiot zainteresowania polityki regionalnej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 113, Wrocław 2010, s. 637-645.

⁴ A. Miszczuk, *Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny*, „Dokumentacja Geograficzna”, 1993, z. 3, s. 17-22.

⁵ H. Bucher, R. Mai, *Depopulation and its consequences for the regions of Europe. DG III – Social cohesion*, Brussels 2005, s. 16.

⁶ Ponadto można wyróżnić państwa: o dużych obszarach depopulacyjnych, ale małym zróżnicowaniu międzyregionalnym (kraje nadbałtyckie, Rumunia, Bułgaria, Czechy, Rosja), a także z występującymi regionami zmniejszającymi zaludnienia, ale dla których jako całości depopulacja nie stanowi problemu (Wielka Brytania, Irlandia, Islandia, Dania, Norwegia, Belgia, Holandia, Austria, Macedonia); por.: H. Bucher, R. Mai, *wyd. cyt.*, s. 44.

drugą z wyróżnianych na ogół czterech faz procesów urbanizacyjnych, stanowi bowiem następstwo urbanizacji, oznaczającej wzrost liczby ludności miast, zwłaszcza największych, a poprzedza dezurbanizację, w ramach której następuje dalszy dynamiczny rozwój stref podmiejskich kosztem samego miasta, oraz reurbanizację, prowadzącą się do rewitalizacji dużych miast i nadania im nowej dynamiki rozwoju, m.in. dzięki napływowi migracyjnemu⁷.

Zjawisko suburbanizacji oceniane jest zarówno pozytywnie, jak i negatywnie⁸. Do pozytywów można zaliczyć – w przypadku mieszkańców miast przenoszących się na tereny podmiejskie: poprawę warunków mieszkaniowych, niższe koszty budowy domu, zamieszkanie w bardziej przyjaznym środowisku, wyższy stopień prywatności, a w przypadku firm: relatywnie niższe ceny gruntów i łatwiejszą ich dostępność, mniejsze podatki i niższe koszty działalności oraz możliwość uzyskania korzyści skali. Do zjawisk negatywnych należą natomiast: nieracjonalne wykorzystywanie terenu poprzez rozpraszanie zabudowy, zmniejszanie powierzchni terenów niezabudowanych, zwiększanie kosztów budowy sieci infrastrukturalnych, zwiększanie natężenia ruchu samochodowego na drogach dojazdowych do miast, a dla mieszkańców stref podmiejskich także większe uzależnienie od samochodu i kosztów z nim związanych oraz trudniejszy dostęp do niektórych usług, zlokalizowanych w centrach miast. Natężenie suburbanizacji jest zależne od potencjału oraz dynamiki rozwoju poszczególnych miast. Najbardziej jest widoczne wokół miast największych, takich jak: Warszawa, Kraków, Wrocław, Łódź, Poznań, Trójmiasto czy konurbacja śląska, ale także innych ośrodków wojewódzkich, a nawet subregionalnych.

3. Przemiany demograficzne Polski Wschodniej

Sytuacja demograficzna makroregionu województw: lubelskiego, podkarpackiego, podlaskiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego ulega systematycznemu pogorszeniu, o czym świadczy ponad 100-tysięczny spadek zaludnienia w latach 2000-2009 oraz przewidywany – zgodnie z prognozą demograficzną GUS – dalszy spadek, o kolejne co najmniej 800 tys. mieszkańców do 2035 r.

W okresie od ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego 2002 do roku 2009 można zauważyć, że zmiany zaludnienia we wschodniej części Polski odróżniały ją od części centralnej i zachodniej. Jedynie Polska Wschodnia odnotowała spadek (o 1,1%), a dwie pozostałe części kraju – niewielki wzrost (zob. tab. 1). W efekcie ogólna liczba ludności w Polsce w latach 2002-2009 zmalała o 0,1%.

⁷ R. Domański, *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 41; oraz D. Szymańska, *Urbanizacja na świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 47-48.

⁸ J.J. Parysek, *Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji*, [w:] *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, red. J.J. Parysek, T. Stryjakiewicz, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008, s. 269-272.

Tabela 1. Zmiany zaludnienia Polski w latach 2002-2009

Wyszczególnienie	Polska Wschodnia		Polska Centralna		Polska Zachodnia	
	w tys.	% ogółem	w tys.	% ogółem	w tys.	% ogółem
Zaludnienie w 2002 roku	8234,1	21,5	21 018,5	55,0	8965,9	23,5
Zaludnienie w 2009 roku	8145,9	21,3	21 033,3	55,1	8988,2	23,6
Dynamika zmian (2002 = 100,0)	98,9	X	100,1	X	100,2	X

Polska Wschodnia: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie;

Polska Centralna: łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, pomorskie, śląskie, wielkopolskie;

Polska Zachodnia: zachodniopomorskie, wielkopolskie, lubuskie, dolnośląskie.

Źródło: D. Celińska-Janowicz, A. Miszczuk, A. Płoszaj, M. Smętowski, *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski Wschodniej*, „Raporty i Analizy EUROREG” 2010, nr 5.

W przekroju województw zaliczonych do Polski Wschodniej (zob. tab. 2) widoczne jest zróżnicowanie tendencji demograficznych. Można w tym względzie wyróżnić dwie grupy. Pierwszą tworzą województwa podkarpackie i warmińsko-mazurskie, w których spadek zaludnienia w latach 2002-2009 był niewielki, wyniósł bowiem odpowiednio: $-0,2\%$ i $-0,1\%$. Ponadto charakteryzuje je dodatni, dość duży i rosnący przyrost naturalny. Przyczyną spadku liczby ludności jest zatem ujemne saldo migracji, które w przypadku województwa podkarpackiego wykazuje relatywnie niskie oraz malejące natężenie, a w warmińsko-mazurskim przejawia tendencję rosnącą przy dość wysokim poziomie odpływu migracyjnego netto.

Tabela 2. Zmiany zaludnienia, przyrostu naturalnego i salda migracji województw Polski Wschodniej w latach 2002-2009

Województwa:	Ludność w tys.		Przyrost naturalny w ‰		Saldo migracji w ‰	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009
– lubelskie	2197,0	2157,2	-0,9	-0,3	-1,7	-2,0
– podkarpackie	2105,1	2101,7	1,6	1,8	-1,2	-0,9
– podlaskie	1207,7	1189,7	-0,1	0,0	-1,2	-1,4
– świętokrzyskie	1295,9	1270,1	-1,3	-0,8	-1,8	-1,7
– warmińsko-mazurskie	1428,5	1427,1	2,0	2,3	-1,5	-1,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS, http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks.

Drugą grupę tworzą województwa: lubelskie, podlaskie i świętokrzyskie, w których odnotowano spadek zaludnienia wynoszący w latach 2002-2009 odpowiednio: $-1,8\%$, $-1,5\%$ oraz $2,0\%$. Charakterystyczny dla nich niezbyt wysoki poziom ubytków naturalnych wykazuje tendencję malejącą, natomiast relatywnie duże jest ujemne saldo migracji, które pogłębia się w przypadku województw lubelskiego i podlaskiego.

W skali powiatów można dostrzec, że aktywne demograficzne – ze względu na procesy suburbanizacji – są przede wszystkim powiaty otaczające miasta wojewódzkie, przy czym w przypadku Lublina i Kielc wiąże się to ze spadkiem zaludnienia samego miasta. W Białymstoku i Olsztynie wzrostowi liczby ludności w powiatach podmiejskich towarzyszy wzrost zaludnienia tych miast. Dość nietypowa z pozoru jest sytuacja w powiecie rzeszowskim, jako że liczba ludności Rzeszowa rośnie, a powiatu rzeszowskiego spada. Wynika to jednak z powiększania granic administracyjnych miasta o tereny podmiejskie.

Posługując się dwoma elementami wpływającymi na kształtowanie się liczby ludności, tj. przyrostem naturalnym (PN) i saldem migracji (SM), modyfikując typologię J.W. Webba, można wyróżnić⁹:

- typ wzrostowy, co oznacza taką kombinację PN i SM, która zapewnia przyrost ludności,
- typ stabilizacyjny, o ustabilizowanej liczbie ludności w badanym okresie,
- typ depopulacyjny typu I (tradycyjny), co oznacza, że głównym czynnikiem sprawczym spadku zaludnienia jest ujemne SM,
- typ depopulacyjny typu II (nowy), oznaczający, że głównym czynnikiem sprawczym spadku zaludnienia są ubytki naturalne (ujemny PN).

Najpopularniejszy w Polsce Wschodniej jest tradycyjny typ depopulacyjny. Typ wzrostowy obejmuje grupę powiatów wokół Rzeszowa oraz powiaty podmiejskie wokół miast wojewódzkich (Białystok, Kielce, Lublin, Olsztyn), natomiast w środkowo-wschodniej części województwa lubelskiego, wschodniej podlaskiego oraz wschodniej i południowej świętokrzyskiego występuje nowy, bardziej niebezpieczny typ depopulacji, związany głównie z ubytkami naturalnymi.

Głównymi kierunkami odpływu migracyjnego z Polski Wschodniej są województwa:

- mazowieckie, w tym zwłaszcza Warszawa, co dotyczy głównie województw: lubelskiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego,
- małopolskie (Kraków) – w przypadku województw podkarpackiego i świętokrzyskiego,
- pomorskie (Trójmiasto) – w odniesieniu do województwa warmińsko-mazurskiego.

4. Skutki przemian demograficznych dla rozwoju Polski Wschodniej

Bardzo istotnym skutkiem procesów demograficznych zachodzących w Polsce Wschodniej jest problem starzenia się ludności. Zjawisko to nie jest typowe wyłącznie

⁹ D. Celińska-Janowicz, A. Miszczuk, A. Płoszaj, M. Smętkowski, *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej*, „Raporty i Analizy EUROREG” 2010, nr 5, s. 12.

dla badanego obszaru¹⁰, jednak nabiera ono specyficznego charakteru na obszarach wyludniających się, przy czym nie ma ono wyłącznie wymiaru demograficznego¹¹.

Proces starzenia się ludności jest z jednej strony następstwem wydłużania się przeciętnego trwania życia w wyniku zmian cywilizacyjnych, poprawy warunków zamieszkania, lepszego odżywiania, ilościowego i jakościowego postępu w zakresie usług medycznych, a z drugiej – spadku płodności w efekcie tzw. drugiego przejścia demograficznego (zmiana modelu rodziny i jej celów, późne zawieranie związków małżeńskich, opóźnianie typowego wieku prokreacji, zanik wielodzietności itp.)¹². Drugie przejście demograficzne rozpoczęło się w Europie Zachodniej po okresie zwiększonego przyrostu naturalnego rekompensującego straty demograficzne II wojny światowej, a Polska i inne kraje Europy Środkowo-Wschodniej zaczęły go doświadczać w latach 90. XX wieku.

Uwzględniając zarówno uwarunkowania o charakterze uniwersalnym, jak i regionalnym, można dostrzec pewne zróżnicowanie postaw prokreacyjnych w Polsce Wschodniej, głównie za sprawą województw podkarpackiego i warmińsko-mazurskiego, które nadal wykazują relatywnie duży dodatni przyrost naturalny, co jest zdeteminowane czynnikami historyczno-kulturowymi. W pozostałych województwach wydają się dominować uwarunkowania demograficzne, związane z odplywem migracyjnym ludności w wieku rozrodczym. Regiony depopulacyjne doświadczające znacznego nasilenia procesów starzenia się ludności mają – ze względu na zmniejszającą się ilość i jakość zasobów ludzkich – ograniczone możliwości rozwoju endogenicznego. Rosną społeczne koszty funkcjonowania starzejącej się społeczności, pojawiają się też trudności w sferze finansów publicznych, związane z dostarczaniem stosownych usług publicznych.

Dane zawarte w tabeli 3 ukazują tendencje występujące w Polsce Wschodniej na tle innych części kraju w zakresie trzech grup wiekowych, wyróżnianych ze względu na kryterium ekonomiczne i określających potencjalne zasoby pracy.

Ukazują one specyfikę makroregionu Polski Wschodniej na tle Polski Zachodniej i Środkowej polegającą na tym, że wykazuje on większy spadek ludności w wieku przedprodukcyjnym, nieco większy wzrost ludności w wieku produkcyjnym oraz mniejszy wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym. Skala zmniejszania zasobów ludności w wieku przedprodukcyjnym jest bardzo wysoka – w ciągu minionych 8 lat osiągnęła poziom ok. 20%. W perspektywie kilkunastu najbliższych lat wpłynie to z pewnością na ograniczenie potencjalnych zasobów pracy oraz dalszy wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym, co tym samym wywoła trudności w funkcjonowa-

¹⁰ Szacuje się, że w państwach członkowskich UE do 2050 r. ubędzie ok. 48 mln osób w wieku 15-64, a przybędzie 58 mln osób w wieku powyżej 65 lat; por.: *Regions 2020. An Assessment of Future Challenges for UE Regions*, Commission of European Communities, Brussels 2008, s. 8.

¹¹ H. Bucher, R. Mai, wyd. cyt., s. 18; oraz M. Johansson, D. Rauhut (eds.), *The Spatial Effect of Demographic Trends and Migration*, Final Report, ESPON, Stockholm 2002, s. 95-104.

¹² M. Okólski, *Demografia*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005, s. 154-155.

niu systemu ubezpieczeń społecznych oraz stworzy konieczność dalszego rozwoju infrastruktury społecznej dla osób starszych.

Tabela 3. Ludność w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym w Polsce w latach 2002-2009

Wyszczególnienie	Polska Wschodnia		Polska Centralna		Polska Zachodnia	
	w tys.	% ogółem	w tys.	% ogółem	w tys.	% ogółem
Ludność w wieku przedprodukcyjnym w 2002 r.	2005,6	23,1	4634,4	53,5	2023,7	23,4
Ludność w wieku przedprodukcyjnym w 2009 r.	1606,5	22,2	3924,7	54,3	1700,0	23,5
Dynamika zmian (rok 2002 = 100,0)	80,1	X	84,7	X	84,0	X
Ludność w wieku produkcyjnym w 2002 r.	4965,2	20,9	13150,2	55,2	5674,4	23,9
Ludność w wieku produkcyjnym w 2009 r.	5193,7	21,1	13543,6	55,0	5887,2	23,9
Dynamika zmian (rok 2002 = 100,0)	104,6	X	103,0	X	103,8	X
Ludność w wieku poprodukcyjnym w 2002 r.	1263,3	21,9	3233,9	56,1	1267,8	22,0
Ludność w wieku poprodukcyjnym w 2009 r.	1345,7	21,3	3565,0	56,5	1401,0	22,2
Dynamika zmian (rok 2002 = 100,0)	106,5	X	110,2	X	110,5	X

Polska Wschodnia: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie;
Polska Centralna: łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, pomorskie, śląskie, wielkopolskie;
Polska Zachodnia: zachodniopomorskie, wielkopolskie, lubuskie, dolnośląskie.

Źródło: jak w tabeli 1.

W przekroju województw w przypadku ludności w wieku przedprodukcyjnym nie występuje zbyt duże zróżnicowanie, gdyż zmniejszanie jej zasobów w latach 2002-2009 wahało się od 21,6% (podlaskie) do 18,5% (warmińsko-mazurskie). Najwyższy wzrost liczby ludności w wieku produkcyjnym odnotowano w województwie podkarpackim (o 6,5%), a najniższy w świętokrzyskim (o 2,8%), natomiast w odniesieniu do ludności w wieku poprodukcyjnym największy przyrost można dostrzec w województwie warmińsko-mazurskim (o 10,1%), a najniższy w lubelskim (o 4,9%).

Z kolei w przekroju powiatów można stwierdzić, że we wszystkich powiatach Polski Wschodniej w latach 2002-2009 nastąpiło zmniejszenie liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym, z tym że największe natężenie tego zjawiska (powyżej 20%) wystąpiło w powiatach północnej i wschodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, północno-wschodniej i południowej części województwa podlaskiego, środkowo-wschodniej części województwa lubelskiego oraz na pogra-

niczu województw lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego. Najmniejsze ubytki ludności w wieku przedprodukcyjnym odnotowano w Rzeszowie i powiecie lubelskim.

W przypadku ludności w wieku produkcyjnym w większości powiatów mamy do czynienia ze wzrostem. Jest on największy (powyżej 10%) w powiatach otaczających ośrodki wojewódzkie (olsztyński, kielecki, lubelski), a ponadto w powiatach: ełckim, suwalskim i niżańskim. Natomiast ubytki potencjalnych zasobów pracy wystąpiły jedynie w powiatach: krasnostawskim, hajnowskim, puławskim i jasielskim oraz w Kielcach, Lublinie i Tarnobrzegu.

Konsekwencje starzenia się ludności Polski Wschodniej dla rozwoju gospodarczego tego regionu mogą być następujące¹³:

- w perspektywie kilkunastu najbliższych lat nastąpi wyraźne zmniejszenie się potencjalnych zasobów pracy (ludności w wieku produkcyjnym), co wpłynie negatywnie na konkurencyjność całego makroregionu;
- ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym spowoduje zmniejszenie wykorzystania istniejącej i rozbudowywanej – głównie dzięki wsparciu UE – infrastruktury szkolnictwa podstawowego, gimnazjalnego, ponadgimnazjalnego oraz wyższego; z jednej strony może się to przyczynić do złagodzenia kryteriów kwalifikacyjnych, a tym samym obniżenia standardu kształcenia i jakości absolwentów, a w konsekwencji – do pogorszenia jakości zasobów pracy Polski Wschodniej, z drugiej zaś malejący popyt na usługi edukacyjne może być impulsem do dokonania restrukturyzacji placówek i instytucji świadczących te usługi, a tym samym większej selekcji wśród osób nauczających, a także poszerzenia zasięgu przestrzennego oddziaływania instytucji edukacyjnych Polski Wschodniej;
- duży i rosnący odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym wywołuje znaczny popyt na usługi medyczne i z zakresu pomocy społecznej oraz na świadczenia z systemu ubezpieczeń społecznych, co przy braku reform finansowania tych dziedzin będzie w konsekwencji powodować rosnące wydatki z budżetu państwa oraz budżetów jednostek samorządu terytorialnego makroregionu Polski Wschodniej;
- zmniejszanie się zaludnienia oraz procesy starzenia się ludności niekorzystnie wpływają na potencjał dochodowy jednostek samorządu terytorialnego Polski Wschodniej poprzez spadek wpływów z udziałów w podatkach dochodowych oraz kwoty subwencji ogólnej, której poszczególne części są silnie skorelowane z liczbą ludności i jej strukturą wiekową.

Istotną kwestią dotyczącą konsekwencji wpływu uwarunkowań demograficznych na możliwość przełamania peryferyjności regionu jest także analiza kapitału społecznego Polski Wschodniej. Kapitał społeczny jest kategorią trudno mierzalną, zwłaszcza w przekroju regionalnym czy lokalnym. Jedną z miar dostępną w skali województw jest – użyty w *Diagnozie Społecznej 2009* – wskaźnik wrażliwości na

¹³D. Celińska-Janowicz, wyd. cyt., s. 20.

dobro wspólne (zob. tab. 4), zoperacjonalizowany sześcioma kategoriami zachowań, czyli: ktoś płaci podatki mniejsze niż powinien, ktoś unika płacenia za korzystanie z transportu publicznego, komuś udaje się nie płacić za światło, ktoś pobiera niesłusznie zasiłek dla bezrobotnych, ktoś nie płaci (choć może) czynszu za mieszkanie, ktoś sprowadza towary z zagranicy i nie płaci cła.

Tabela 4. Wskaźnik wrażliwości na dobro wspólne w latach 2005 i 2009

Województwa	Wskaźnik wrażliwości:	
	2005	2009
Polska Wschodnia		
Lubelskie	2,56	2,22
Podkarpackie	2,47	2,26
Podlaskie	2,60	2,22
Świętokrzyskie	2,45	2,26
Warmińsko-mazurskie	2,31	2,05
Polska Centralna		
Kujawsko-pomorskie	2,47	2,29
Łódzkie	2,44	2,19
Małopolskie	2,46	2,35
Mazowieckie	2,53	2,38
Opolskie	2,46	2,02
Pomorskie	2,45	2,35
Śląskie	2,54	2,39
Polska Zachodnia		
Dolnośląskie	2,54	2,33
Lubuskie	2,59	2,38
Wielkopolskie	2,52	2,31
Zachodniopomorskie	2,47	2,34
Polska		
Ogółem	2,50	2,30

Źródło: zestawienie własne na podstawie: J. Czapiński, T. Panek (red.), *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2009.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 4 można stwierdzić, że w całym kraju następuje obniżenie kapitału społecznego, przy czym wskaźnik wrażliwości na dobro wspólne we wszystkich województwach Polski Wschodniej w 2009 r. był niższy od średniej krajowej, co odróżniało je od Polski Centralnej i Zachodniej. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest odpływowy charakter analizowanego makroregionu. Selektywność migracji, oznaczająca odpływ przede wszystkim ludzi młodych, wykształconych, innowacyjnych, wywołująca równocześnie procesy starzenia się ludności pozostającej, bardzo negatywnie wpływa na spójność społeczną, której jednym z wymiarów jest umiejętność współpracy i wspólnego rozwiązywania problemów.

5. Podsumowanie

Jedną z cech regionów peryferyjnych jest ich na ogół depopulacyjny charakter, wynikający z selektywnego odpływu migracyjnego młodych osób, co w konsekwencji powoduje ograniczanie przyrostu naturalnego i starzenie się społeczeństwa. Mechanizm ten jest także udziałem Polski Wschodniej, stanowiącej jeden z regionów peryferyjnych w skali europejskiej.

Długotrwałość niekorzystnych procesów demograficznych utrudnia przełamywanie peryferyjności, gdyż obniża wielkość i jakość zasobów pracy oraz może negatywnie wpływać na kapitał społeczny, ogranicza także stymulujące oddziaływanie władz lokalnych i regionalnych ze względu na rosnące koszty usług publicznych, zwłaszcza dla osób starszych, przy malejącym potencjale dochodowym. Jest również symptomem zmniejszania się rynku zbytu z uwagi na zmniejszającą się liczbę ludności.

W tej sytuacji ograniczanie peryferyjności regionów wyludniających się, w tym także Polski Wschodniej, powinno oznaczać – zgodnie z założeniami Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2010-2020 – wzmacnianie ośrodków regionalnych/wojewódzkich (co może dowodzić wewnątrzwojewódzkiej polaryzacji sytuacji demograficznej), ale być może jednocześnie przynajmniej częściowe zatrzymanie odpływu ludności poza makroregion Polski Wschodniej.

Literatura

- Bank Danych Lokalnych GUS, http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks.
- Bucher H., Mai R., *Depopulation and its consequences for the regions of Europe. DG III – Social cohesion*, Brussels 2005.
- Celińska-Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętowski M., *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej*, „Raporty i Analizy EUROREG” 2010, nr 5.
- Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2009.
- Domański R., *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- Ekins P., Dresner S., Dahlstrom K., *The four-capital method of sustainable development evaluation*, “European Environment” 2008, vol. 18(2).
- Gorzalak G., Płoszaj A., Smętowski M., *Ocena strategii rozwoju regionu – wykorzystanie modelu czterech kapitałów na przykładzie województwa lubuskiego*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2006, nr 3 (25).
- Johansson M., Rauhut D. (eds.), *The Spatial Effect of Demographic Trends and Migration, Final Report*, ESPON, Stockholm 2002.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2009.
- Miszczuk A., *Peryferyjność jako przedmiot zainteresowania polityki regionalnej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 113, Wrocław 2010.

- Miszczuk A., *Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny*, „Dokumentacja Geograficzna” 1993, z. 3.
- Okólski M., *Demografia*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Parysek J.J., *Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji*, [w:] *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, red. J.J. Parysek, T. Strykiewicz, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008.
- Regions 2020. An Assessment of Future Challenges for UE Regions*, Commission of European Communities, Brussels 2008.
- Szymańska D., *Urbanizacja na świecie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

DEMOGRAPHIC CONDITIONS OF REGION PERIPHERALITY (THE EXAMPLE OF EASTERN POLAND)

Summary: One of the characteristic features of peripheral regions is a regular migration outflow to nodal areas, defined – because of migration selectivity – as “backwash” process of labour resources. The low level of development of peripheral areas functions as a “push” stimulus for young educated people. On the other hand the outflow of such worthy resource, connected with different kind of capitals (social, economic), limits to high extent the chances for the development of peripheral regions in the future. The aim of this paper is to present links between demographic situation and possibilities of overcoming peripherality on the example of European problem region, which is Eastern Poland.